

ՀԱՅԿ. ՍՍՌԻ ԺՈՂԿՈՄՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ
ՉԵՌՆՈՎՈՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԵՐԻ ՍԵՐԻԱ № 1.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբանով յեվ ծանաթագրութուններով

Կազմեցին՝

ՀՈՎՀ. ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

ՀԱՐ. ՍՔՐՍՀԱՄՅԱՆ

9(47.925)

Մ-28

ՅԵՐԵՎԱՆ — 1940

05 OCT 2011

ИНСТИТУТ ПО ИЗУЧЕНИЮ РУКОПИСЕЙ
ПРИ СНК Арм. ССР.

СЕРИЯ ИСТОРИОГРАФОВ № 1.

Б Е З Ы М Я Н Н А Я ЛЕТОПИСЬ

С предисловием и примечаниями

Составили
ОВ. МАНВЕЛЯН
АР. АБРААМЯН

ЕРЕВАН—1940

31 AUG 2007

ՀԱՅԿ. ՍՍՌԻ ԺՈՂԿՈՄՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ
ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԵՐԻ ՍԵՐԻԱ № 1.

9(47.925)

Մ-28

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբանով լիվ ծանոթագրություններով

Կազմեցին՝
ՀՈՎՀ. ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ
ՀԱՐ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ—1940

Յ Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Հրատարակութեան հանձնվող ժամանակագրութեանս հեղինակն անհայտ է: Ինչպես նկատելի է ընագրից՝ ժամանակագրութեանն ավարտվում է 1300 թվականին, վորով շատ դյուրին է յեղրակացել, վոր սրա հեղինակն ապրել է 13-րդ դարու յերկրորդ կիսին և 14-ի սկզբներին: Նշված ժամանակամիջոցում չունենք համապատասխան գրական անուն, վորին կարելի լիներ վերագրել սույն յերկասիրութեանը: Ժամանակագրականորեն հեռու է նաև Վանական վարդապետից՝ վորպեսզի կարողանայինք նրա՝ դեռ մինչև այսօր անհայտ մնացող պատմութեանը համարել: Հենց այս պատճառով էլ այս աշխատասիրութեանն անվանում ենք „Անանուն ժամանակագրութեան“:

14-րդ դարին վերագրելու մեր ապացույցները հետևյալներն են: Նախ՝ վոր հնագույն, № 2174 ձեռագիրը պատկանում է 14-րդ դարին և ավարտված է 1309 թ. Տեր Ավագ անունով դրչի ձեռքով. թեև առաջին մասն այլ ձեռագիր է, սակայն նույնպես վերաբերում է 14-րդ դարին: Դժբախտաբար այս ձեռագրում, թերթերի պակասութեան պատճառով ժամանակագրութեանն ընդհատվում է հայոց թվականութեան ՈԿԹ-ին: Յերկրորդ՝ վոր մյուս ձեռագիրը (№ 3425), վոր շարունակութեան մնացորդն է, ընդգրկում է հայոց ՈԽԶ թվից մինչև 2ԽԹ. ըստ վորում յերկուսի համեմատութեանից հայտնապես յերևում է նրանց մեջ յեղած ժամանակագրութեան կտորների միևնույն ընագրին պատկանելը:

Նախորդ՝ № 2174 ձեռագրի 1309 թ. ավարտվելը, կամ՝ մեր այս ընագրի հին օրինակի 14-րդ դարին պատկանելը հիմք

Պատ. Խմբ. Ս. Պողոսյան
Տեխ. Խմբ. Չ. Մարուխյան
Սրբագրիչ Մ. Հախնազարյան
Կնտրոլ սրբագրիչ Ս. Բաբայան

չի տալիս յենթադրելու, վոր ժէ դարին պատկանող № 3425 ձեռագրի՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակագրութեան վերջից պակաս լինեն թերթեր: Ըստ այսմ ել՝ ժամանակագրութեանս հեղինակը պետք է իր յերկն ավարտած լինի 14-րդ դարի սկզբին:

Բնագիրը կազմել ենք հիշյալ յերկու ձեռագրերի հիման վրա, վորոնք փաստորեն միմյանց շարունակութիւնն են կազմում: Թերթերի կորստյան պատճառով, շատ քիչ մասն է, վոր զուգընթաց է գնում, սակայն այդ քիչ մասն ել նպաստեց ճանաչելու և ի մի բերելու տարբեր ձեռագրերում յեղած յերկու հատվածները:

Ժամանակագրութեան արժեքը կարող է նկատել ամեն մի ընթերցող, վորն զբաղվում է մեր պատմութեան հարցերով: Հեղինակն իր ժամանակագրութիւնը սկսելով «տիեզերքի ստեղծագործութիւնից»՝ մի շարք յերևույթներ նկարագրում է այլ կերպ, քան հանրածանոթ աղբյուրներումն են. որինակ, ծննդաբանութիւնը կազմված է վոչ ըստ վավերական աստվածաշնչի, և վոչ ել ըստ Պատմահոր տրագիցիայի՝ ինչպես մեր մյուս պատմիչներն են վարվել: Մեր հեղինակը, վորպես միակ բացառութիւն, ոգտվել է նաև անվավեր կամ պարականոն համարված գրքերից, և կամ ուղղակի ժողովրդի մեջ տարածված Գաղղեական զրույցներից:

13-րդ դարու 60-ական թվականներից հետո ժամանակագիրն ինքնուրույն է. նա չէր կարող ոգտվել վոչ Կիրակոսից, վոչ Վարդանից և վոչ ել Մխիթարից կամ Որբեկանից, քանի վոր հիշված պատմիչներից՝ միայն Որբեկանն է, վոր իր «Պատմութիւն Տանն Սիսական» հասցնում է մինչև 13-րդ դարի վերջը, իսկ մյուսները 60-ական թվականներից այս կողմ չեն անցնում: Որբեկանից ել ոգտվել չէր կարող, վորովհետև նրա գիրքը դեռ ասպարեզ չէր իջել: Բացի վերոհիշյալներից՝ ավելացնենք, վոր ժամանակագիրը շատ դեպքերի նկարագրութեան մեջ ինքնուրույն է և ոգտվել է այնպիսի աղբյուրներից, վորոնք առայժմ մեզ ան-

հայտ են: Այս առթիվ հիշատակելի է Չաքարյանների տոհմական ծագումը բացատրող հատվածները, Լուսավորչի տան վերաբերյալ զրույցը և այլն:

Ժամանակագրութեան ձեռագիրը մշակելիս աշխատել ենք հարազատ մնալ ընագրին, լեզուն, ուղղագրութիւնը, ինչպես և ուղղագրական սխալները (բացառութեամբ շատ կոպիտ սխալների) թողել ենք նույնութեամբ: Ընթերցանութիւնը գյուրացնելու համար փոփոխել ենք միայն կետագրութիւնը:

Պատմութեանս առաջին մասը, — վոր բովանդակում էր բիրելական ավանդութիւններ, սկսած Ադամից մինչև մեր թվականութեան սկիզբը, — դուրս գցեցինք, նկատի առնելով, վոր այդ հատվածները մեծ մասամբ տառացիորեն զուգագրւում էին Աստվածաշնչի կանոնավոր գլուխներին կամ վերջված են մեր պատմիչներից: Սակայն, կային նաև մի քանի հատվածներ՝ պարականոն զրույցներից, վորոնցից հետաքրքրութեան համար թողնում ենք մի քանիսը:

Վորքան ել մեկը մյուսին լրացնող ձեռագրերից ենք կազմել այս ժամանակագրութիւնը, այնուամենայնիվ ՈԿԹ և ՈՀՆ թվականների արանքում մնում է մի քանի տարվա բաց, վորը ցույց է տրված բազմակետերով:

Ինչ վերաբերում է բնագրի մեջ նկատվող մի քանի անախրոնիկ թվակարգութիւններին՝ ապա մենք այդ թողինք նույնութեամբ, վորովհետև դրանք փաստորեն անձըտութիւններ չեն, քանի վոր ընդհանուր առմամբ թվերն ու դեպքերը համապատասխանում են իրար, միայն դասավորված են հետ ու առաջ:

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐ

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՐ Է

Յորժամ յանցաւոր եղև Ադամ պատուիրանացն Աստուծոյ, հան զնա Աստուած ի դրախտէն փափկութեան...

Յետ ՃԼ ամի ելիցն ի դրախտէն եղև որդի մխիթարութեան Ադամայ Սեթ. եկաց այլ ևս Ադամ Չ ամ և մեռաւ. և է ամենայն ամբ նորա ՋԼ: Սեթ ՄԵ ամաց եղեալ ծնանի զԵնովս. և եկաց այլ ևս ՉԷ ամ...

Սայ արար զիր և գրեաց յԻ-ս տախտակս մինն պղնձի և մինն խեցի. և գրեաց ի նոսա զամենայն անուանսն, զոր եգեալ է Ադամ. զի մարդարէացաւ թե Բ հետ անցանելոց է աշխարհ ջրով և հրով. թէ ջրով անցանէ՝ պղինձն մնա և թէ հրով՝ թրծեալ աղիւսն:

Յելանելոյն Ադամայ մինչև ի փոխելն Ենովքա ԲԶԵ ամ է...

Ի փոխմանէն Ենովքա մինչև ի ջրհեղեղն ՇԾԷ ամ է. յԱդամայ՝ ՄՄԽԲ ամ է...

...և Նոյ որդովքն իւրովք և կանամբքն տապանաւն ապրեցաւ, զոր հրամանաց նոցայ Աստուած առնել: Ի ջրհեղեղէն մինչև յաշտարակն Շ ամ է: Եւ թէ զի՞նչ է աշտարակն. որդիքն Նոյի որ յետ ելանելոյ ի տապանէն բաժանեցին զաշխարհս և աճեցին և լցին. և էին ամենայն մարդիկ մի լեզու, զոր ասէն թէ քաղդէացի լեզուն է՝ որ է ասորին: Եւ միաբանեալ ժողովեցան ՀԲ զլիաւորք տանուտէրք և խորհեցան զնալ յարեւելս և գտանել զդրախտն, ուստի և զրկեցան նախաստեղծքն. և ոչ կարացին գտանել, զի ահա ծով լայնանիստ ընդ դեմ անկեալ անջրպետեալ էր զնայ յերկրէ և շմբնդաղ ծածկեալ էր զնայ. և էր դրախտն

բարձր յերկրէ ի վերայ լեռինն բարձու որ է հաւասար լոյսնին: Իբրև ոչ գտին խորհեցան և ասեն. վասն մեղաց եկն ջրհեղեղ և ապականեաց զաշխարհ և եղև ծով ի մեջ մեր և դրախտին. եկայք խնդրեսցուք գտապանն որով ապրեցաւ Նոյ: Իբրև ոչ կարացին գտանել, ասեն. եկայք շինեսցուք աշտարակ բարձր, որ թէ եկեացէ ջրհեղեղ պահեսցէ զմեզ: Եւ ժողովեցան յերկրին Սենաար, ի դաշտն Քաղանէ, արկին հիմն և սկսան շինել, ոսկեղէն և արծաթի խարսխաւք, պատուհանաւք լուսարեւաւք. զնէին լոյսատու ակունս առ պատուհանաւքն: Եւ շինէին զամառն և զգարունն և ելանէին իբրև զշար մըմանց և իջանէին գործաւորքն: Եւ զամս Խանդադար շինէին, մինչև հասուցին յաւդն որձկուտ և մղձկուտ և սատակուն, յորս թռչուն ոչ վերանա, զի թևքն բոցակիզեալ լինէին և անկանէին. և ոսկին հալէր յաւդոյն ջերմութէնէն: Եւ բարձրացուցին ժ ամսոյ ճանապարհ ի վեր, ընդ իջանելն և ընդ ելանելն. և հաւասար և հանդէպ դրախտին բարձրացաւ գլուխ բրգանն, մինչև ինքն Աստուած ողորմեցաւ և զադարեցոյց ի գործոյն. որ և ասեն թէ հրեշտակ առաքեաց առ Ներովրթ՝ որ իշխանն էր գործոյն որ ասէ. այսպէս ասէ Տեր Աստուածն երկնի և երկրի...

Յաշտարակին շինելոյն մինչև յառաջին ամն Աբրահամու ՆԽԲ ամ է: Աբրահամս այս սիրելի Աստուծոյ կոչեցաւ, սայ էր որ բնական աւերնաւքն էգիտ զԱստուած. յորժամ ժե ամաց եղև սկսաւ խնդրել զԱստուած, մինչև Հ ամն: Զի երկիրն Քաղդեացիոց պարարտ էր և բաղմաբեր և վայելէին ի բարինս և հաճախեցին ի մեղս և ի չարիս. վասն այնորիկ առաքեաց Աստուած ճայից երամս՝ ուտել զվաստակս նոցա. վասն որոյ սակաւս կարէին վաստակել և պահէին զվաստակս իւրեանց և անկան յաղքատութիւն: Եւ Աբրահամ պահէր զվաստակս հաւր իւրոյ: Ի գիշեր զարուեստ զաստղագիտութեան ուսանէր և ի տիւն զվաստակսն պահէր: Եւ դիցն զոր պաշտէին մատուցանէին զաղաւթս և զզոհս ամենայն և ոչ դիւշեր նոցայ ի ցասմանէն: Ապա խորհի Աբրահամ և ասէ ի միտս. թէ պատուհասս մեր ի դիցս էր, զոր

պաշտեմք՝ փերկէին զմեզ. բայց ոչ է ի սոցանէ: Եւ ինքն յաստեղացն յարուեստէ ուսաւ թէ գոյ Աստուած. քանզի ասաց թէ ամենայն լուսաւորք որ ի յերկիրս միշտ ի շարժման կան և ի ներքոյ հարկի, յայտ է թէ այլ ոմն գոյ որ կառավարէ սոցա և մեզ անծանաւթ. և ապա սկսաւ պաղատանաւք ասել. անծանաւթ Աստուած ամենայնի, արարիչ այս թռչնոցս, դու հալածեայ զսոսայ: Եւ նոյն ժամայն անհայտ եղեն. և ասաց Աստուած գտաք. զԱստուած (?) և աւրհնեալ է տէրութիւն քո և փառք քո լցէ զամենայն երկիր: Եւ պատմեաց ի տան հաւր իւրոյ: Եւ ապա երեւցաւ նմայ Աստուած և ասէ...

Յագամայ մինչ ի ծնունդն Քրիստոսի ամք ՐՃԼԸ. ըստ հայ թարգմանչացն: Եւ ի ժամանակս Ոգոստոս կայսեր և ի ծնանելն Քրիստոսի, եկին մոգքն յարեւելից Գ թագաւորք ԺԲԹ զաւրաւք և լուսն եթէ սով է ի Պաղեստին և թողին զզաւրսն ի Պաղեստին և ինքեանք ԲԺ իշխանաւք և այլ հեծելաւք գնացին յերուսաղէմ. և այս են անուանք նոցայ. Մելքոն՝ Պարսից թագաւոր, Գասպար՝ Հնդկաց թագաւոր, Բաղդասար՝ Արաբացոց թագաւոր: Եւ բերին ընծայք Քրիստոսի ոսկի և կնդրուկ և մուռ, զի թագաւոր էր և աստուած և մեռանելոց էր վասն մեր. բերին ոսկի՝ իբրեւ թագաւորի և կնդրուկ, որ է խուսկ՝ Աստուծոյ և զմուռ՝ իբրեւ զմեռելոյ: Ուրբաթ երիկուն յայդ շաբաթ ծնաւ Քրիստոս և վաղն մոգքն եկին. և յորժամ դարձան մոգքն յաշխարհն իւրեանց Հերովդէս որ թագաւոր էր Երուսաղէմի կոտորեաց ի Բեղթսնէմ և յերկիրն իւր Ռենկի մանկունս տղայս: Եւ Քրիստոս կոյսական գրկաւքն յետ Բ ամի ծննդեանն գնաց յեգիպտոս: Ի ծննդէնէն մինչև ի Ս. Գրիգոր և ի Ժէ ամն Տրդատա են ամք ՅԺ: Կամիմ քեզ ցուցանել վասն սրբոյն Գրիգորի, թէ յորմէ ազգէ էր մեր լուսաւորիչն. յԱգամայ մինչև ի մեծն Աբրահամ ԻԱ նահապետ է. և Աբրահամու 2 որդի լինի ի Կենտուրայի կնոջէ իւրմէ. և յուղարկեաց զնոսայ յարեւալս. ի սոցանէ են ազգն Պարթևաց, յորմէ են թագաւորք Պարսից և Հայոց, որ և Բահլաւունիք և Արշակ

կոչեցան: Վասն այն կոչեցան Պարթևք, զի քաջն Արշակ յետ Կ ամաց մահուանն Աղեքսանդրի ապստամբեալ ի մակեդոնացոցն թագաւորեաց յերկիրն Քուշանայ ի Բահլշահաստան. և ընակեցաւ ի մէջ Դ ազգի, Պարսից, Հայոց. Քուշանաց*. և զի ի դիմաց և ի թիկանց, յաջմէ և ի ձախմէ թեալ էին, պարթևք կոչեցան, այսինքն՝ պարունակեալք ի Դից ազգաց. և վասն Բահլ քաղաքին արքունական Բահլաւք կոչեցան: Յայսմն զարմից էր սուրբն Գրիգոր և որդի Անակա լեալ [որ] նենգութեամբ սպանանէ զՅոսրով արքայ Հայոց զհայր Տրդատայ. այլ ինքն ոչ կարաց զերծանել. սպանաւ և ինքն և իւրքն ամենայն. և սուրբն Գրիգոր տղա էր ի ստինս դայեկացն, զոր առեալ փախուցին ի Կեսարիայ և անդ սնուցին աւրինաւքն Քրիստոսի. և անդ ուսաւ Յուն և Ասորի գիր: Եւ եղեալ ԲԺ ամաց ոմն Դաւիթ անուն ամուսնացոյց զնայ ի դուստր իւր, Մարիամ անուն. և լինի Բ որդի և մեկնին ի միմեանց. և գնաց Մարիամ ի կանանց վասն անդրանիկ որդոյն և կրսերն գնաց զհետ ճգնաւորի ուսմնն Նիկոմոս քեայ անուն. և Գրիգորիոս անցեալ գնար առ Տրդատ թագաւորն Հայոց և բազում չարչարանս կրէ Բ. ամ յեկեղեաց զաւառին. և յետ այնորիկ եղեալ լինի ի խոր Վիրապին ԺԳ ամ: Եւ պատուհասի թագաւորն Տրդատ և զաւրքն իւր այսահարէին և թագաւորն ի կերպարանս խողի լինէր: Եւ հրամանաւն Աստուծոյ ելեալ սուրբն Գրիգոր ի Վիրապէն բժշկել զթագաւորն և զամենայն զաւրսն և Աստուածաշնորհ վարդապետութեամբն** լուսաւորէր զազգն Հայաստանեայց: Եւ ի սրբուն Գրիգորէ մինչև ի Հայ թվականն ՄԽԳ ամ է:

Յուցից և զպատճառ դնելոյ թվականին հայոց, Տէր Մովսէս կաթողիկոսն¹ հայոց, որ է ի գեղջէ Եղիավարդայ եկաց կաթողիկոս ամս Լ. Սայ ի Ժ ամի իւրոյ հայրապե-

* Չորրորդը չի հիշված բնագրում:

** № 3425 ձեռագրում ժամանակագրութիւնը պահպանվել է սկսած այդտեղից. ստիկայն բնագիրը սրանից հետո ել կազմել ենք ըստ № 2174-ի, համեմատելով իրար հետ:

տութեան և ԼԱ ամին Խաւարովոյ² որդոյ Կաւատայ և ի ԺԴ Յուստիանոսի³ կա[յ]սեր հոռոմայեցոց, որ զսուրբ Սոփի շինեաց, յայսմն ժամանակիս եղավ թիւ հայոց և առմար ազգիս մերոյ: Եւ էր ի ծննդէնէն Քրիստոսի մինչև ի դէր թվականին ՇԾԴ³ ամ. զի Անդրիաս եպիսկոպոս⁴ եղբար Մանգնոսի եղեալ էր կանոն Մ ամաց, որով զգատիկն առնէին և այն բովանդակեալ էր և վճարեալ. և վասն այնորիկ եղին զթվականն: Անդրիաս Աղեկսանդրացի այլովք իմաստասիրովք կարգեցին զհինգ հարիւրակ բոլորն և այնու ուղղեցաւ: Ի թվին հայոց ի Կ երևեցաւ Մահմէտ. զի ընդ նուաղել թագաւոր թագաւորութեանն Պարսից Սատանայեան⁵ ազգին վեր երևեալ ոմն Մահմէտ, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մադիամ⁶ մերձ ի Մաքա, Բ աւրեայ ճանապարհ, յազգէն որ կոչի Կուրել, յորդոցն Կեղարու⁷ որդի Արդլա, որ մեռաւ որբ թողեալ զնոսա. և յարեցաւ ի վաճառական մի և եղև ի տան նորա յառաջագէմ: Մեռավ վաճառականն և նա տիրացաւ տան նորա և առ զկին նորայ և երթայր ուղտաւք յեգիպտոս: Էր սայ այր վարագ և աղեղնաւոր և շրջէր յանապատս. և ի միում աւուր պատահել նմայ զի կերպարանել սատանայի ի ձև երէի և տարեալ դիպեցուցանէր զնայ արիոսական⁸ կեղծաւորի միայնակեցի ումնն, որում անուն էր Սարգիս⁹, որ գիտէր լեզու իսմանելացի և պարսիկ: Եւ ինքն սատանա չիք եղեալ ի տեղոջէն. և տեսեալ Մահմէտի զմիանակեցն, քաշեալ զաղեղն կամէր հարկանել. իսկ նորայ բարձր ձայնեալ ասէր. մի մեղանչեր որդեկ. զի ես իբրև զքեզ մարդ եմ. և ասէ Մահմէտ. զի մարդ ես վասն էր կաս ի քարանձաւդ. յայնժամ սկսաւ ուսուցանել Մահմէտի ի հին և ի նոր կտակաբան[ա]ցն ըստ Արիոսի որ արարած ասաց զորդո. ուսուց և զգիրս մանկութեանն Յիսուսի: Եւ մինչդեռ չէր հասու լեալ եհաս նմայ պատճառ զնալ ի ներքստադոյն անապատն և ոչ ևս դառնալ առ վարդապետն և ոչ սիրեաց զքրիստոնէութիւն. և այլ կամեցաւ ուսանել զինչ է հրէութիւն. և յորժամ տեղեկացաւ անգոսնեաց և զայն և սկսավ յինքէնէ ա-

սել մտածին նոր հաւատ և երբեալ ի Մաքայ քարոզեց ըստ իւր կամացն:

Ի թվին ԿԲ բարժանեցան Վրացիքն ի միաբանութենէ Հայոց¹⁰. զի Հյորժամ վաղճանեցաւ եպիսկոպոս Վրաց և եկեալ նոցայ առ տեր Մովսէս կաթողիկոս զի տացէ նոցայ եպիսկոպոս. և նայ ձեռնադրեց նոցայ զփակալ եկեղեցոյն Կրիոն¹¹ անուն, որ էր ազգաւ Վրացի. զնայ ձեռնադրեց կաթողիկոս Վրաց և հաւատաց թե պահէ զսէր և զմիաբանութիւն սրբոյն Գրիգորի. զի մինչ ի յայն ի Հայոց ունէին Վրացիքն զձեռնադրութիւն: Այլ Կրիոն յետ մահուան Մովսիսի ի բաց եկաց յուղեղ հաւատոյն և զքաղկեդոնին խոստովանեցաւ զոր յառաջ խմորեալ էր և իբրև զկայծ ընդ հարդիւ թագուցեալ և ոչ իշխէր յայտնել ի կենդանութեանն Մովսիսի: Քանզի ի տղայութեանն զնացեալ էր սայ ի Կողոնիոյ գաւառէ¹² ի գեղէն Նիկոյաւալիս¹³ յեղր Գայլ գետոյ¹⁴ և ապայ եկն առ տէր Մովսէս և կացոյց զնայ վանաց երէց սրբոյ կաթողիկէին և քորեպիսկոպոս Արարատեան զաւառին ամս Ե և յորժամ ձեռնադրեաց զնայ առաջնորդ Վրաց, եկն առ նայ խուժիկ մի նեստորական որ կոչի Կիս¹⁵ այսինքն՝ խստութիւն, որպէս և եղև իսկ. և էր սայ ի Կողոնիոյ գեղջէն Զուտառի¹⁶, մաւտ ի Նիկոյաւալիս և էր ուս[ու]մնակից Կրիոնի և աղանդակիցք միմեանց. և Կրիոն ձեռնադրեաց զնայ եպիսկոպոս և եղև նմայ կորու[ս]տ և աշխարհին իւրոյ: Եւ տէր Մովսէս կալեալ զկաթողիկոսութիւն ամս Լ եկաց տեղապահ զհետ նորայ Վրթանէս քերթող¹⁷, Յաւուրս սորայ տեսեալ զթիւրութիւն Կրիոնի Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսն որ ա[յ]ժմ ասի Գանձակ. ազդ առնէ Վրթանիսի. իսկ նայ բազում անգամ գրեց առ Կրիոն և ոչ լուաւ նմայ այլ հալածեաց զՄովսէս եպիսկոպոսն: Եւ իբրև յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւնն տէր Աբրահամ¹⁸ և նայ գրեաց երկիցս և երկցս անգամ առ Կրիոն. պատճառս զնէր սուտ լինել զՄովսէս եպիսկոպոս: Իսկ իբրև անացաւ ժողով քննութեան լինել վասն այսորիկ յա[յ]տնապէս խոստովանեցաւ Կրիոն զքաղկեդոնին: Յայնժամ գրեաց շրջաբերական թուղթս

տէր Աբրահամ ի վեճակս իւր ի բայց կալ ի հաղորդութեանէն Վրաց և յայնմե հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւնն Հայոց ի Վրաց:

Ի թվին ԶԵ էր կաթողիկոս հայոց Եզր.¹³ գայ Հերակլ կա[յ]սր Յունաց յարևելս ի վերայ Պարսից և յաղթեալ նոցայ դարձուցանէ զխաչն փրկական զոր խաչնիայն²⁰ զաւարմարն Պարսից ի գերեւն զերուսաղեմ տարաւ զսուրբ խաչն ի Պարսիկս, զոր առեալ Հերակլ և տանի կանգնէ ի տեղի իւր: Բայց ի դառնալն գայ Հերակլ ի Կայնոյ քաղաք²⁰ և արարեալ անդ ժողով, կոչէ ի ժողովն զԵզր կաթողիկոս. և նայ զի տգէտ եր, հաւանեցաւ քաղկեդոնի ժողովոյն զի ոչ տարաւ ընդ իւր զՅոհան վարդապետ Մարայ վանեցին²¹, որ տեղեակ էր աստուածային գրոց և եկեալ յետոյ յանդիմանեաց զԵզր, թե ընդէ՞ր տգիտաբար հաւանեալ եղեր և լուծեր զբարիոք կարգաւորութիւնն, որ մինչև ցայս աւր ի սուրբ Գրիգորէ պահեալ էր յազգս Հայոց. իսկ նայ ոչ հաւանեցաւ, այլ հալածեաց զսուրբն Մայրապետմարեցի կոչելով. վասն զի նայ ասաց յիրաւի կոչեցար Եզր, զի յիզր ելար ի հաւատոյս: Եւ զի հաւանեցաւ Եզր կաթողիկոս, կայսեր ետ նմա զաղաք և գերեք մասն Կողբայ զին հաւատոյն. և 2 կաթողիկոս կացին քաղկեդոնի ուսմամբն մինչև ի տէր Յոհանէս Աւձնեցին²²:

Ի թվին ՃԿԹ Սուրբ Իսմայելացոցն իշխան¹³ գրարպանդն էաւ և հրամայեաց քակել զպարիսպն, և մինչդեռ քակէին գտին քար մի, յորում գրեալ եր, Ես Մարկիոն կայսր²⁴, շինեցի զքաղաք աշտարակս գայս, յիմ գանձուց. ի վերջին աւուրս քակեսցի սայ յորդոցն Իսմայելի և յիւրեանց զանձուց շինեսցի. և իբրև տեսին զքարն զաղաքեցին և վերստին շինելոյ սկիզբն արարին:

Ի թվին ՃՀԵ տէր Յոհանէս կաթողիկոս ժողով առնէ ի Մանձկերտ Հայաւք և Ասորաւք և զաղանդն քաղկեդոնի բառնա յազգէն Հայոց որ սկսեալ էր ի յեզրէ. և նորովն զհերձուածողան ամենայն և բարէկարգութեամբ բաղմաւ զարդարէ գեկեղեցիս Հայոց. և ի գեկտեմբերի ԻԵՆ տաւնեցին Դաւթի և Յակոբայ, զոր այլ ազգերն ծնունդ առնեն:

Էր սայ այր իմաստուն և սուրբ և զեղեցիկ տեսեամբ. ի ներքոյ ազանէր այծենիս և ի վերոյ պճնազարդ պաճուճէր զանձն և ոսկի մանր աղացեալ փշէր ընդ ծաղկեալ ալաւք մորուսն, զոր լուեալ Աւմար ամիրապետն²⁵ Պարսից՝ կոչէ առ ինքն, զարմացեալ ընդ գեղեցկութիւնսն, որ էր ի զարդարանսն և յույժ պատուով մեծարէր զնայ և է անգամ արքունական զգեստիւք խիւայէ զնայ. և էստանմայ հրամանական գիրս գրել երիս իրս. մին՝ զի մի ոք բռնադատեսցէ զքրիստոնէայս թողուլ զհաւատս. Բ. մի ինչ առնուլ յերիցանց և ի սարկաւազաց այլ ազատ լիցին. Գ. ուր և լիցին քրիստոնէայք համարձակ պաշտեսցեն զպաշտաւսս իւրեանց. և առեալ ի նմանէ բազում զաւրս հեծելոյ և զՀռոմն որ տարածեալ էին յաշխարհս Հայոց և նոցայ փախուցեալ շտապով թաղեալ զգանձս իւրեանց, տարեալ ընդ իւրեանս զհանգամանս տեղոյն. զոր այժմ ի մերում ժամանակիս բազում գիրս բերեն ի թագաւորութէնէն և գտանեն գանձս թաղեալս:

Ի թվին ՅԼԴ թագաւորեաց Աշոտ Բագրատունի. և լինի ի բառնալոյ թագաւորութէնէն Արշակունեաց մինչև ի թագաւորութիւնն Բագրատայ ՆԼԴ: Այս Աշոտ Լ ամ իշխանաց իշխան եկաց և է ամ թագավոր և փոխեցաւ ի Քրիստոս:

Ի թվին ՅԿԲ Ուսուֆ անաւրէն ոստիկան սպանանէ զՍմբատ թագաւորն Հայոց ի Դվին և թագաւորեցուցանէ զԴագիկ ոմն ի տանէ Արծրունեաց զորդի Դերենկանն, այր բարի աստուածասէր, որ էր քուեր որդի թագաւորին Սմբատայ Բագրատունոյ: Սայ շինեաց զկղզին Ախթամար ի ծովուն Բզնունեաց քաղաք թագաւորական և եկեղեցի հրաշազան:

Ի թվին ՆԻԵ թագաւորէ Սմբատ որ և նայ տիեզերակալ կոչեցաւ, սայ շինեաց զմեծանիստ պարիսպն Անոյ և հիմնարկեաց զկաթողիկէն:

Ի թվին ՆԼԸ վաղճանի թագաւորն Սմբատ և թագաւորէ Գագիկ եղբայր նորայ և տան նմայ ի կնութիւն զԿատ-

բամիտէ դուստր Սահակայ Սիննաց թագաւորին, որ կատարեաց զսուրբ կաթողիկէ Անոյ:

Ի թվին ՆԳԻ զարթեալ աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ քրիստոնէից, զի ել թուրքն և յաւուրսն յայնսիկ եկին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին կոտորէին. և իբրև լուաւ Սիննաքերիմ զայլազգեացն՝ յոյժ վիրաւորեալ լինէր և քննեալ զգիրս վարդապետաց՝ իմացաւ զկորուստ երկրի, զի գրեալ էր թէ, ի ժամանակին յայնմիկ փախեցնն յարևելից յարևմուտս, ի հիւսիսոյ ի հարաւ և հանգիստ մի գտցեն: Յայնժամ Սենաքերիմ տայր զամենայն աշխարհն Վասպուրական ի Վասիլն ՀԲ թիմափերթ տնգեղս* բացի վաներուն. Զ վանք: Եւ էին սորայ որդիք Ե Դաւիթ, Առոմ, Կոստանդին, Վէստ, Ապուսահլ, և զգեղեցիկ որդին իւր զԴաւիթ առաքեաց ի Կոստանդինոյպաւլիս Ռ աղատորդով և զտէր Եղիշէ լուսատեսակն Հ կրանաւորաւք թագաւորական փառաւք Յ ջորի արծաթի պաղանօք, առաջի և այլ բազում զարդիւք: Եւ Վասիլն տարաւ ի սուրբ Սոփի և տարար որդեգիր և ետ զՍերաստիայ փոխան աշխարհին Հայոց բայց ի Հոռոմ վաներոյն. և դարձաւ Դաւիթ և եկն Սենաքերիմ ազգաւ և զաւրաւք իւրովք և իշխանաւք ի Սերաստիայ և անտէր մնաց աշխարհն Հայոց և որբ:

Ի թվին ՆԳԻ եղև շարժ սաստիկ ի վերայ արարածոց և ընկղմեցաւ Եդնկայն. և շարժէր յամենայն աւր և զամառնային ժամանակն խաւար և մութն. լինէր և արեգակն և լուսին ի գոյն արեան երևէին:

Ի թվին ՆՀԸ եղև ահաւոր նշան. ի Ե հոկտեմբերի պատառեցաւ հաստատութիւնդ և հերձաւ երկինքն յարևելից մինչև ի մուտս և լոյսն հոսէր յերկիր և եղև ահաւոր գոչիւն և խաւար երևէին աստեղք, որ և պատմեաց Կողեռն²⁶ թէ լցաւ հազար ամ կապանաց սատանայի ի մկրտութենէն Քրիստոսի. զի թիվս հայոց է ՆՀԸ և ՇԾԲ յառաջ լինի Ռ և Լ զԼ տուր յառաջ քան զմկրտութիւն և զՌ-ն անտի յառաջ:

* Թերևս՝ տեառնագեղս(?), քանի վոր պատմագիր ե:

Ի թվին ՆԳԻ մեռաւ թագաւորն Յովանէս որ յԱնի և Աշոտ եղբայր իւր և թագաւորեաց Գագիկ* որդի Աշոտոյ. և զի թագաւորն Յովանէս անդարձ գրով Վասիլ թագաւորի էր տուել զամենայն կալուած** թագաւորութեան իւրոյ, վասն որոյ թագաւորն Գագիկ ոչ գտաւ հանգիստ ի թագաւորելն իւրում. զի թագաւորն Հոռոմ Տուկիծն զամս Բ անմարդի արար զերկիրն Հայոց. վասն որոյ կոչնն զթագաւորն Գագիկ ի Կոստանդինոպաւլիս և տան փոխանակ Անոյ և այլ կալուածոցն զԿալաւնպաղատն և զՊիղուքան²⁷. զի Դաւիթ Կիւրապաղատն տուել ի Հոռոմք զգաւառն Տայոց և զՈւխթիքն*** և զգաւառն Ապուհունեաց և զՄանձկերտ քաղաքն իւր: Զայսու ժամանակաւ Գրիգոր որդին Վասակայ՝ թոռն մեծի սրբոյն Գրիգորի և նայ տարեալ զբանալիս բերդին Բջնոյ՝ դնէ առաջի արքայի. տան և նմայ և առնու իւր երկիր ի Միջագետս, որպէս և Սենաքերիմ թագաւորն Վասպուրականի տար զամենայն աշխարհն իւր ի Վասիլն, այսպէս և թագաւորն Գագիկ զԱնի: Եւ այսպէս վերացան Բ պսակքն ի փառաց, հայրապետութիւն և թագաւորութիւնն. և որպէս թագաւորն Կարուց Գագիկ տուել զհայրենիս իւր ի Յոյնսն՝ առնու զԾամնուս և զԼաուիս, զԱմասիա և զԿոմանա և այլ ի գեղոյ ձ: Եւ այսպէս զրկեցաւ աշխարհս Հայոց ի բնիկ տերանց իւրեանց:

Ի թվին ՇԺԳ բարձան թագաւորքն Հայոց յԱնոյ որ էր վերջին թագաւոր Յովանէս, որ և յետ ԻԳ ամի մահու նորայ Ալիսալան որ է հաւրեղբաւորդի Տողրիլ Սուլտանին և զաւրադլուիս զաւրաց նորայ, որ էառ ԻԴ գաւառս, և զհետ մահու Տողրիլին եղև ինքն Սուլտան. և դարձեալ եկն ձմեռաւ առ զԱխլաղաք, և զԱմշոյտլէ²⁸, և զԱնի և Ռ այր զենու ի փոս մի և լուանայ յարիւնս նոցա, զոր ասեն թէ զոհ մեռելոց իւրոց արար զայն:

Ի թվին ՇՅԵ կատարեցաւ մարգարէութիւն տէր ներ-

*) Բնագրում Գուգիկ:

**) Կառուած:

***) № 3425 չիք զՈւխթիքն:

սիսի և ելին ազգն ֆուանդաց. և այս էր պատճառ ելանելոյն. քանզի մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղէմի և առնուին վարձս ի մտելոցն ի սուրբ գերեզմանն, դիպեցաւ կոմս ֆուանդ ազգաւ զի անչափ գանեցին զնայ մինչև խլեցաւ. ալն նորայ, զոր առեալ պահէր և տարեալ ի Հոռմ ցուցանէր: Եւ ի նախանձ շարժեալ, ելանէին փառաւոր զըլխաւորք բազում զաւրաւք և եկեալ յաղթեն զԽիճաւան Սուլտանն²⁹: Բանգամ առին զՆիկիայ և ետուն յԱլեքսն. առին զԵրուսաղէմ և եղին թաղաւոր:

Ի թվին ՇԾ ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ յաւուր շաբաթոյ մինչ յաւուրս կիրակէին թ ժամն և զարմացաւ ամենայն երկիրն և պատճառն էր անուղաղմացք ֆուանդին, զի զկանայսն եղին ի սպասաւորութիւն Աստուածընկալ սուրբ գերեզմանին:

Ի թվին ՇԾԱ, ժ աղգ քրիստոնէից թիւր զատիկ տարին բայց ի Հայոց և յԱսորոց:

Ի թվին ՇԾԱ Շահի արմէն տիրեաց ի Պարս և այլ ժի քաղաքաց. կոչեցաւ Շահիարմէն, որ ասի թագաւոր Հայոց, Սալտուին եղև փեսայ նորայ և Ելտկուզն աթապակ նորին. սոքայ երեքեան քրիստոնէսէր և աշխարհաշէն: Ի թվին ՈԺԵ անագին շարժ եղև և կործանեցաւ Եգնկայն:

Ի թվին ՈԻԵ թագաւորն Երուսաղէմի Յ ձիաւորով հար զՍալահատինն ի դուն Երուսաղէմի, զաւրութեամբ սուրբ խաչին որ էր ձիւր զաւրաւք, զի առնոյր զԵրուսաղէմ. Կի ուղտ ջրաբեր էին զհետ նորայ. յառաջ Ուսուֆ էր անուն նորայ:

Ի թվին ՈԼԶ վաճառականք Սալահատինն անցանէին ընդ Պաղեստինէ. Ն ուղտ կուժաշս աղնիվս բարձել. իսկ կոմսն Տրապաւլսի իմացոյց թագաւորին Երուսաղէմի և առ ի նմանէ հրաման յաւարի առնուլ. բազում անգամ խնդրեաց Սալահատինն և ոչ ետուն. վասն որոյ զայրացեալ զայ ի վերայ նորայ: Եւ ընդդէմ թագաւորն Երուսաղէմի ԼԶԻ-աւ ի դաշտին Հերմոնի³⁰. և կոմսն Տրապաւլսի նկեցեաց զնայ և կացոյց ի յովիտ մի անջրդի և սաստիկ հարուածաւք յաղթեցին տաճիկք և առին զամենայն քաղաքն ծովեզերին

և զԵրուսաղէմ, բայց ոչ կոտորեաց սրով. այլ վաճառեաց զնոսայ զարուն ի ժ գեկան և զէզն ի Ե և եթող զնոսայ զնալ ուր և կամիցին: Իսկ անաւրէն կոմսն որ և միջբանալ էր ընդ Սա[լա]հատինն ի Սեն...պ սատակեցաւ:

Ի թվին ՈՅԶ թագաւորեաց Լևոն այր քաջ որ յազգէն էր Բուրինեանց ի Բագրատունի տոհմէ, յաշխարհն Կիլիկեցոց. և բերին նմայ թագ յԲ-ց թագաւորաց ի ֆուանդաց և ի Հոռոմոց: Յաւուրս թագաւորութեանն* Լևոնի եկն յարեւելս Բ փառաւոր իշխանքն՝ Ջաքարէ և Իւանէ՝ որդիք Սարգսի բարեպաշտին և Իւանի որդոյ Վահրամա, որդոյ Ջաքարէի, որ ի Գուրդ ազգէ ի դապիրական խելէ³¹ պատուեալք ի թագուհոյն ի Վրացի Թամարայ, որ էր զուստըր Գէորգայ քաջի: Սոքա քաջութեամբն իւրեանց թափեցին բազում բերդերս և գաւառս ի թուրքաց:

Ի թվին ՈՅ առին զերկիր ի Ղաթայ:

Ի թվին ՈՅԵ առին զԱնբերդ. ՈՅԸ զԱնի:

ՈՅ զԲնին: ՈՅԲ զԴվին: ՈՅԷ զԿարս և զայլ բազում տեղիս: Բայց Իւանէ խաբել ի թագուհուն Թամարա կղև Վրացի, և այնյաջող եղել ըմբռնեցաւ գերի ի Խլաթ և եղբաւրն Ջաքարէ արիական անուամբն ազատեցաւ³², տուեալ զզուստըր իւր ի կնութիւն Աշրաֆին՝ տեսուն Խլաթայ: Իսկ Ջաքարէ եկաց հաստատուն ի հաւատն:

Ի թվին ՈԿԱ վախճանի Ջաքարէ ուղղափառ հաւատով և թաղի ի Սանահին և ֆնաց տղա մի է ամսոց՝ Շահնշահ անուն, որ և զնա դարձոյց ի հաւատն քաղկեդոնի Խոշաքն կին Իւանէի:

Ի թվին ՈԿԹ ելանէ Թաթարն ի Չին և ի Միչին աշխարհէն և գայ յերկիրն Գուգարացոց, առ զաշտայվայրաւքն ի կողմանց Աղուանից իբրև Իմ և բազում կոտորած արարեալ հասին մինչև ի Տփլիս և փութով դարձան. զորոց զհետ մտեալ Լաշա թագաւոր Վրաց: Լաշա և Իւանէ պատերազմել ընդ Թաթարին, իսկ նոքա ամենայն տամբն իւ-

* Մինչև այստեղ բնագիրը կազմել ենք № № 3425 և 2174 ձեռագրերի համեմատութեամբ: № 3425 ձեռագրից պակասող թերթերի բացը սրանից հետո լրացրել ենք 2174 համարով մինչև վերջինիս ավարտը:

րեանց կամեցան անցանել ընդ դուռն Դարբանդին յաշխարհըն իւրեանց. և զաւրք Տաճանց³³ որ ի Դարբանդն ոչ ետուն մուտ. և նոքայ հատեալ զլեռն Կոտա³⁴ ընդ անանց տեղիս գնացին, որոց էր գլխաւոր Սաբաթայ Պահատուր*:

. [զեր]եղմանէն, ետ այրել և ի տեղովն շուն գնել. վասնզի յովովք գնային յուրտ ի գերեզման նորա, զոր պատուեց Աստուած իջմամբ լուսոյ գերեզման նորա: Նա ոչ կարաց տանել զպատիւ հայադաւան քահանայիցն: Իսկ Սուլտանն** դառնայ ի Թաւրէ[զ] զէնի տարո մի գայ ի Գազ³⁵ և ի Տփլիս[ի], զքրիստոնայքն զոր կոտորեաց և զոր ի կաւ հանէին, զնոյն ի Գանձակ և ի Նախչաւան առնէին: Եւ ապա երթայ ի վերայ Ալատին Սուլտանին Հոռոմոց աւերէ զբազում գաւառս. իսկ Սուլտանն փախուցանէ զնա և նա գնայ ի Մուղան: Ալատին և Աշրաֆն և Քեմիլ եղբայր իւր կոչեն յաւգնականութիւն ի զօրուն Հայոց և ի Կիլիկիայ և ի Ֆոանկաց և փախուցանեն զնա մինչև ի Մուղան և Թաթարն փախուցանէ զնայ մինչև յԱմիթ և ոմանք ասեն սպանել ի Թաթարէն և այլք՝ թէ հետիոտս [փ]աղչէ՞ր և ճանաչեալ զնայ ոմն եսպան, և խնդրեցաւ վրէժ արեան մանկանց անմեղաց:

Ի թվին ՈՂԵ Սուլտանն*** էառ զԵղնկայն և զԿամախ և միւս տարին զԿարնոյ քաղաք:

ՈՂԸ անհուն բազմութեամբ ելանէ Թաթարն, որ էր գլուխ զօրուն Չարմաղանն, զայ հասանէ ի Գանձակ շահաւտան, առնու զքաղաքն և կոտորէ անողորմաբար: Եւ զկանայս և զտղայս գերէին և նշան աւերման նոցա երեւցաւ յառաջագոյն, զի պատառել երկիր ել ջուր սև, և ծառ մէ էր սոսի զոր ճանտարի ասեն, սաստիկ մեծ, որ էր հուպ ի

* Այստեղ ժամանակագրութիւնը ընդհատվում է № 2174-ում, ուստի տեքստի շարունակութիւնը կազմում ենք ըստ № 3425 ձեռագրի:

** Չեռագրի թերութեան պատճառով չի մնացել հիշյալ սուլտանի անունը. սակայն հետագա տողերում նկարագրած զեպքերը պարզ ցույց են տալիս, վոր խոսքը վերաբերում է Խորեզմի թագաւոր Ջալալեդդինին:

*** Խոսքը վերաբերում է Իկոնիայի սուլտանին:

քաղաքն, շրջեցաւ և դարձեալ կանգնեցաւ իբրեւ զառաջինն երիցս անգամ եղև այն և ապայ անկաւ և այլ ոչ կանգնեցաւ*: Եւ ապայ մտանեն ի Թագաւորութիւնն Վրաց և բաժանեն զամենայն տեղիս մեծամեծաց, նուիրացն և գլխաւորացն և այսպէս առ զամենայն աշխարհն**:

Ի թվին ՈՁ եկ Թաթարն ի յԵղնկայն ի Սոխկոտոր³⁶: ՈՁԵ. շարժեցաւ Եղնկայն և ի սուրբ Գրիգոր եկեղեցի փլաւ:

ՈՂԱ. Բաջու Նուրնն փոխեաց զիշխանութիւն Չարմաղանին հրամանաւ Ղանին, և նայ էառ զԿարնոյ քաղաք, հանել անտի զայր երեկել և զմեծատուն զպարոն Ումեկն և զազգականսն նորա և զորդիսն և զպարոն Յոհան***:

ՈՂԲ. առին զՀոռոմք նախ զԿեսարիայ և ապայ զՍեւաստ և դարձեալ զԵղնկան զոր անխնա կոտորեցին, զընդդիմադարձն նոցա****:

ՈՂԴ. առ զԽլաթ և ետուն ի ձեռն Թամթէ, որ քոյր էր Աւագին և տուեալ էր կին Մելիք Աշրաֆին*****:

ՈՂԸ. Կարծիս առին Բաջուն և այլ մեծամեծքն ապրտամբուրթեան թագաւորին Վրաց և այլ իշխանաց և ընդ ձեռամբ ածել զթագաւորն Դաւիթ և զայլ իշխանսն կապեցին և վճիռ մահու հատին. այլ աստուծոյ խնամօքն ապրեցան ի մահանէ: Բայց բազում կոտորուածս արարին յարուս և խայտառականս ի կանայս*****:

Ի թվին ՈՂԹ մեռաւ Աւագ որդի Իւանէ:

Չ. Շարժեցաւ խնդիր ի մեծ Պապէն ի Հոռոմայ և գրէ:

* Հատվածն ամբողջութեամբ տես՝ Կիր. Գանձակեցու մոտ՝ զլուխ ԻԱ:

** Հմմ. անդ՝ գլ. ԻԲ, Ինչպես և Մաղաքիա «Պատմ. աղբիւն նեւառողաց», էջ 10—11, 1870, Ս. Պ—բուրգ:

*** Հմմ. Կիր. Գանձակեցի. գլ. 34, Ինչպես նաև Մաղաքիա «Պատմ. աղբիւն նեւառողաց», 13, 1870 թ. Պ—բուրգ:

**** Կիրակոս. գլ. 35. Մաղաքեան միայն աղոտ անհարկ ունի, էջ 13:

***** Կիրակոս. գլ. ԽԴ և Մաղաքիայ. էջ 20—21:

յամենայն ազգ քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենայն, սուրբ հոգին Աստուած խոստովանել ի հօրէ և յորդոյ բխեալ. և ազգն Հայոց և Վանական վարդապետն գտին զբանն համախոհ սուրբ հարցն և մերոյ սուրբ լուսաւորչին:

ՁԱ. Մարախ եկն ի վերին աշխարհն Հայոց և տրար ֆնաս յոլով գաւառաց:

Ի թվին ՁԳ շարժ եղև զեղնկայն և ի Սեաստ յաւուր կիրակէի ի ԻԸ յահկի և ի ԺԱ հոկտեմբերի հարց նոր ի քառակերպեան. յեղնկան արար ֆնաս և մեռան ԺՁԹ մարդ: Եւ Մանկու Ղանն հրամայեալ համարել զհնազանդեալ աշխարհս. և էր համարող Արղօնն դնել հարկս ի գլխոյ արանց բայց ի կանանց ի ծերոց և ի բոյն տղայոց, և այնպէս վիշտ հասուցին աշխարհիս, զի զամենայն դուռս շահից հատին ի մարդկանէ և ինքեանք շահէին*. և ի նոյն թվիս քրիստոսասէր արքայն Հայոց Հեթում գնաց առ Բաթում մեծ թագաւորն հիւսիսոյ³⁷, որ էր համազգի Չանկղ Ղանին, և անտի առ Մանկու Ղանն, և մեծապատիւ փառաւք հետ տարու մի զարձաւ ի տուն իւր:

ՁԴ. Մեծն Հուլայուն եղբայր Մանկու Ղանին, եկն անթիւ զաւրաւք և մեծասաստ իշխանութեամբ ի վերայ յաշխարին Պարսից, Ասորեստանեայց, Հայոց և Վրաց և Ադուանից. և հրաման ետ ամենայն զաւրաց իւրոց, որոյ գլուխն Պաշուն էր, ելանել յաշխարհէ կալուածոց իւրեանց Մուղանայ, զի ինքեանք նստիցին. և նոքայ ելեալ գնային յաշխարհն Հոռոմոց, իսկ Սուլտանն փախեալ գնաց յԱլալիայ և նոքա կալան զամենայն մեջս երկրի մինչև ի ծովն տիրելով աշխարհացն ամենայն: Ի սոյն ամի Հուլայուն գնաց յերկիրն Մուհետաց յԱլամութն և էառ գնայ. և ի դառնալն զթագաւորն Վրաց զԴաւիթ և զԻշխանս աշխարհին սիրով պատվեց**:

* № 2174 ձեռագրում ժամանակագրութիւնը շարունակվում է, ըստ վորի վերսկսում ենք տեքստի կազմումը:

** Այստեղ ենի փախստայն և Հուլայունի դեպի Փոքր Ասիա կատարած արշավանքի, ինչպէս և հետագա մի շարք դեպքերի մասին տես Կիրակոս Դանձակեցու Մէ, ՄԸ, ՄԹ, Կ և ԿԱ գլուխները: Այս մասին ունի նաև Մաղաքիան, եջ 26—28:

ՁԵ. Մեռաւ Բաթում մեծ կողմակալն հիւսիսոյ և որդի նորա գնացեալ ի Մանկու Ղանն, զոր մեծարեաց և ետ զիշխանութիւն հաւր իւրոյ և երկրորդ իւր կոչել. և յորժամ դարձաւ յիշխանութիւն իւր, զի էր բարեկամ քրիստոնէից, և ազգականք իւր տաճկահաւատք, Բարքան և Բարքաշայն ետուն դեղ մահու և լուծին ի կենացս և սուք մեծ եղև քրիստոնէից: Ի սոյն ամի Ղատա Ղանն երեկ ի վերա Կամխայ, և եղև սով մեծ. հաւ մի ի դեկան մի և ձիոյ խախաց մի ի Խ սպիտակ, զի եկեալ տէր Սարգիս և յամենայն ամրոցաց եհան:

Ի թվին ՁԵ քաջն Հուլայուն առ զՊաղտատ զոր շինեալ է Ջաֆր Իսմայէլացի և էր շինութեան նորայ ՇԺԷ ամ. և էր քաղաքն ի վերայ Տիգրիս գետո, հեռի ի հին Բաբելոնէ և աուր: Եւ սպան զԽալիֆայն*: Ի նոյն ամի առաքեաց Հուլայունն զաւրս ի վերայ Մուֆարդնայ և խսարեցին զքաղաքն Բ ամ և սաստիկ նեղեալ ի սովոյ կերան զմիմեանս զի լիտր մի մարդոյ միս ի ձ դեկան եղև:

Ի թվին ՁԹ առին զՄուֆարդին:

Ի թվին ՁԲ էառ Հուլայունն զՀալպ, զԴմրշխ, զՀամս, զՀամայ. առին և զՄերտին:

Ի թվին ՁԺ Արղանն եսպան զբարեպաշտ իշխանն գտէրն Խաչենոյ զՋալալն: Ի նոյն ամի սպանին ի դուռն Հուլայունին զմեծ ըսպարապետն Վրաց Ջաքարէ զորդի Շահնշահին:

Ի թվին ՁԹ Սուլտանն մարայ կոտորեաց զաւրս Թաթրին որ էր գլխաւոր Քիթպուղան:

Ի թվին ՁԺԳ Սարվանին որդին Շահպատինն զՎարդան վարդապետն տարաւ մաւտ ի Հուլայունն, և մեծաւ սիրով պատուեաց զնա Ղանն և բազում բանս իմաստութեան հարցաւ ընդ սուրբ վարդապետն³⁸ Ի նոյն ամի երեւցաւ ագաւոր աստղն յաւր Վարդավառին, որ եղև նշան մահու Հուլայունին:

Ի թվին ՁԺԴ մեռաւ Հուլայունն:

Ի թվին ՁԺԵ Սուլտանն Մարայ Ֆնդուխտարն, աւե-

* Այստեղից գրված է ուրիշ ձեռագրով, նույն 14-րդ դարու բնորոշագրով:

րեց զաշխարհն Կիլիկեոց և զորդիսն Հեթում թագաւորին զԹորոսն սպանին և զԼևոնն զերի վարեցին: Ի նոյն ամի փոխեցաւ ի քրիստոս սուրբ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին, և պարոն Ումեկն ի Տփլիս:

Ի թվին 205 նստի կաթողիկոս Հայոց տէր Յակոբ, որ եր վարդապետ լի ամենայն գիտութեամբ: Ի սոյն ամի Ապաղայն յաթոռ հաւր իւրոյ նստաւ: Ի սոյն ամի Թաքու-թարն ապստամբէ և մտանէ յերկիրն փոքր Դաւթի թագաւորի վրաց և ըմբռնի յԱպաղայէն:

Ի թվին 206 հիմն արկանէ արքեպիսկոպոսն Եղևկոյ տէր Սարգիս զեղապաճոյճ տաճարին սուրբ փրկչին:

Ի թվին 207 ի հոկտեմբեր ԻԸ հանգեաւ ի Քրիստոս թագաւորն Հայոց Հեթում և թաղեցաւ ի Դրաղարկն:

Ի թվին 208 Ապաղայն մտանէ ի Խորասան և յաղթէ զՊարսխն: Ի նոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս սուրբ վարդապետն Վարդան: Ի սոյն ամի վախճանեցաւ թագաւորն Վրաց Դաւիթ:

Ի թվին 209 Դեմետրէ որդի Դաւթի նստի թագաւոր Վրաց:

Ի թվին 210 յայտնեցաւ նշխարք սրբոյն Ներսիսի ի Թիլն:

Ի թվին 211 կատարեցաւ գմբէթ սուրբ փրկչին և և եդ տէր Սարգիս զխաչն ի վերայ գմբէթին:

Ի թվին 212 զսարայն ետ շինել Ապաղայն ի դաշտն Առանայ: Ի սոյն ամի կործանեաց շարժն զԱրճեշ, զԽլաթ և յերկիր նոցա բազում ֆլասք եղեն: Ի նոյն ամի հրաման ել յԱպաղայն ջնջել զխաւսաւղ հաւան³⁹: Ի նոյն ամի Մսրըցին ի Կիլիկէ եմուտ և բազում աւերմունս արար:

Ի թվին 213 սպանին զսուրբ եպիսկոպոս զտէր Սարգիս և զիմաստուն որդի նորա զպարոն Յոհանէս, աղուհացիցն միջնոցն հինգշաբթին, և այլ ԼԸ ոգի ընդ նոսա: Ի սոյն ամի Ֆնդուխտար սուլտանն Մսրայ կոտորեաց զաւրս Թաթրին, որոյ զլխաւորք էին Թաւտան պահատուրն և Թօխու Նուինն, և եղև պատերազմն ի դաշտն Ապլասթաին⁴⁰: Չայս լուեալ

Ապաղայն շարժեցաւ ի բարկութիւն, և ի թվին 214 առաքեաց զեղրարս իւր զՄանկու Տամուրն և զԴաւնդրաթայն և զԲնքշին բազում զաւրաւք յաշխարհս Հոռոմոց: Յետ ամսոյ մի գայ և ինքն Ապաղայն և հասանէ մինչ յԵզնկայն և մտանէ յիկեղեցին, զոր էր շինեալ տէր Սարգիս, և բազում զթով հարցանէ զպատճառ սպանման տէր Սարգսի, և պատուեալ մեծարէ զթոռունս նորա. և գնայ մինչ յԱպլասթայն և տեսանէ զկոտորումն զաւրացն և ի հիացման մեծի եղեալ և լուաւ թէ զաւրք Պարքային մերձ են անցանել ընդ դուռն Տարպանդին փութով դարձաւ յաթոռ իւր:

Ի թվին 215 սպանին զՏրապիզաւնու թագաւորն զԳերիարկն⁴¹, զի մատնեցին Ապաղային՝ մայրն և քեռիքն իւր: Սպանին և զԼաւրի աթապակն: Մեռաւ և Ֆնդուխտար սուլտանն Մսրայ և նստաւ Ալֆին:

Ի թվին 216 Ապաղայն ի Վրաց տուն մտաւ և զՉալալ Թաւրայն և զՌաթի պապան⁴² սպանին ի Դայիթուն լեռն⁴³ որ է ի սահմանս Անոյ:

Ի թվին 217 վախճանի թագաւորն Կոստանդնուպոլսի Միխայիլ Պալիւաղաւան. և առնու զթագաւորութիւնն որդի նորա Անդրոնիկոս: Ի նոյն ամի եղբայր Ապաղային Մանկու Տամուրն և Հուլաչուն, Ալինախ Պահատուրն և Դեմետրէ թագաւորն Վրաց և մեծամեծ իշխանքն Հայոց որ յաւրեկս և թագաւորն Հայոց Լևոն, անհուն զաւրաւք գնան ի պատերազմ ի վերայ Մսրայ. և սուլտանն Ալֆիզայ ընդդէմ նոցա բազում զաւրաւք. և լինի պատերազմ ի մեծ դաշտն Համայ, ընդառաջն քաջապէս պատերազմեցան զաւրք Թաթարին բայց յետոյ փախստական եղեն:

Ի թվին 218 մեռաւ Ապաղայ Դանն զեղով մահու ի Հեմիան, նոյնպես և եղբայր նորա Մանկու տամուրն, և եղև այս նահապետութեամբ Սահիպ տիւանին:

Ի թվին 219 եսպան Ահմատն զեղբայր իւր զԴաւնդրաթայն և այլ մեծամեծ մուղուլնի և Վրացի պարոնայք: Եւ սպանանել և զԼիաթատին սուլտանն, զորդի Ըռուգնատինին ի յԵզնկայն և էառ զսուլտնութիւնն Մասսուտն, որդի

յԱզատիւնին: Եւ լինի պատերազմ ի մէջ Ահմատին և Արդաւնին և զաւրացեալ Արդաւնն առնու զաթոռ հաւր իւրոյ Սպաղախն. և սպանանեն զԱհմատն և հաստատի Արդաւնն Ղան: Ի սոյն ամի առաքէ Արդաւնն զեղբայր իւր զՔաջաղբաթայն և զհաւրեղբայր իւր զՀուլաշուն յերկիրն Հոռոմոց:

Ի թվին 217 թագաւորն Հայոց Լեոն գայ յարեւելս առ Արդաւն Ղանն և բազում մեծարանաւք սիրեաց զնա, էր և անդ սուլտանն Հոռոմոց⁴⁴: Եւ դարձաւ թագաւորն Հայոց Լեոն յաթոռ իւր. և յորժամ եմուտ յերկիր իւր վախճանեալ էր Կեռանէ թագուհի իւր:

Ի թվին 212 փոխեցաւ ի քրիստոս սուրբ կաթողիկոսն Հայոց տէր Յակոբ. և նստաւ յաթոռն տէր Կոստընդին Պրունգործն: Ի սոյն ամի վախճանեցաւ թագաւորն Հայոց Լեոն և նստաւ յաթոռն որդին իւր Հեթում: Ի սոյն ամի եղարկ հարամին զԶառայ⁴⁵ և տարաւ զերկր և եսպան բազում քրիստոնէք: Ի սոյն ամի ի մայիս 2 եղև շարժ մեծ յեղնկայն և բազումք մեռան զորոյ թիւն Աստուած միայն գիտէ:

Ի թվին 215 սպանին զԶնքսանպուղայն, զՉողկապն և զԹաղա Տամուրն: Ի սոյն ամի էառ Ալֆի սուլտանն զՏրապաւլիս, յապրիլ ժէ:

Ի թվին 216 սպանին զՀուլաշուն, զԽարանաւխայն և այլ բազումք: Ի սոյն ամի աքսորեցին զկաթողիկոսն Հայոց զտէր Կոստանդին Պրունգործն, և նստաւ կաթողիկոս Հայոց տէր Ստեփանոս Հոռոմայեցին:

Ի թվին 218. մեռուցին զեղով զԱրդաւն Ղանն և զԶհուտ սահիպ տիւանն և այլք: Ի սոյն ամի մեռաւ Ալֆի սուլտանն Մարայ և նստաւ յաթոռն Մելիք Աշրաֆն: Ի սոյն ամի ի մայիս ժԸ էառ զԱքայ Մելիք Աշրաֆն: Ի սոյն ամի նստաւ յաթոռ զանութեան Քայլաթուն, եղբայր Արդաւնին:

Ի թվին 220 ժ ազգ քրիստոնէքն ծոցան ի սուրբ զատկէն. բայց Հայք և Ասորիք ուղեղ կացին, և կաթողիկոսն տէր Ստեփանոս և թագաւորն Հայոց Հեթում ընդ Յոյնք արարին զատիկ յապրիլ 2. և պատճառն էր այս. զի

բազում հնարիւք ջանային զի միաբանութիւն լիցի ընդ Յոյնք և ոչ կարացին: Բայց ի Կեսարիոյ մինչև յարեւելք ուղեղ արարին զզատիկն յապրիլ ժԳ: Ի սոյն ամի առին զՀոռոմկլայն և զերի վարեցին զկաթողիկոսն Հայոց զտէր Ստեփանոս հանգերձ ամենայն ուխտիւ եկեղեցոյն: Ի սոյն ամի գնաց Քայլաթուն ի Տոնդուղլու և բազում աւերմունս արար:

Ի թվին 220. երեկ հարամին ի Սեաստ ի նոյեմբեր ԻԸ և զքաղքին զրուցն զերեց և տարաւ զերի Պ և ի քրիստոնէիցն եսպան ոգիք իբրև Ծ:

Ի թվին 221 դարձեալ եկն հարամին ի Սեաստ աղուհացիցն և եմուտ ի ներքս ի քաղաքն և աւերականութեամբն Աստուծոյ և սրբոց քառասնիցն յարապն որդի Սամաղարին հանդիպեալ ի քաղաքն և կոտորեաց ի նոցանէ ՇԿԳ անձն և զիսկոյտ արարեալ իբրև զբլուր մի մեծ ի վերայ ճանապարհին Մելիտինոյ և զայլսն փախստական արար:

Ի թվին 222 նստաւ կաթողիկոս Հայոց տէր Գրիգոր վարդապետ. էառ և Մելիք Աշրաֆն զՊեհեստնի⁴⁶: Ի սոյն ամի սպանին զՄելիք Աշրաֆն և յայսմ հետէ եղև սկիզբն նըւազութեան Իսմայիլացոց, զոր ինքեանք զամս զայս խասած կոչէին:

Ի թվին 223 սպանին զՔայլաթուն և զԱյսպուղայն և այլ բազումք: Եւ նստավ Պայտաւն Ղան, որ եկաց յաթոռն ամիսս 2, յապրիլէն մինչ ի հոկտեմբեր:

Ի թվին 224 եսպան զՊայտաւն Խազանն և ինքն նստաւ յաթոռն և եհան հրաման ի ձեռն Նաւաւզին և Սատրատին սահիպ տիւանին, քակել զամենայն եկեղեցիս քրիստոնէից և զպաշտաւնեայն նոցա ի սուր մատնել. զի ի հաջողելոյն Աստուծոյ Հեթում թագաւոր Հայոց անդ պատահաւ շիջոյց զսիրտ Խազանին և անցոյց զբարկութիւն ի քրիստոնէից: Ի սոյն ամի սպանին զԱսլան Քայունն և զՍուքայն և զԹաղաշարն ի Սեաստ:

Ի թվին ԶԽԵ եկն Խուժիւղայն ի Հոռոմք և Կոտորեաց ի դաւրացն Պալթաւին և ինքն փախստական արար ժինչև ի Կաւք⁴⁷ Աշրաֆին: Ի սոյն ամի թագաւորն Հայոց գնաց ի Կոստանտինուպուլիս Հեթումն, և նստու յաթոռն Սըմբատ. և ըմբռնեալ զՊալթոն և զորդի նորա զԲարաթն և առաքեաց առ Խազանն, որ և յետոյ ինքն գնաց առ Խազանն:

Ի թվին ԶԽԶ սպանին զՊալթոն և զԲարաթն ի Թաւրեւոյ և եկին ի Հոռոմք գլխաւորք Պայանչարն, Սուլամիշն, Ապըլթայն, Թողուղ, Տամուրն: Ի սոյն ամի դարձաւ Սմբատ թագաւորն ի Խազանէն* և եկն ի Սեաստ և լաւ եթէ եղբայր իւր եկեալ է ի Կոստանտինուպուլսէ ի Սինօպն և կամէր գնալ առ Խազանն և ընթացաւ զհետ նորա և ըմբռնեաց զՀեթում և զԹորոս և տարաւ կապանօք ի Կիլիկիէ: Ի ամին ամի Տնդինն կրսէր եղբայրն Հեթումոյ ոչ համբերեաց չարեացն զոր գործեր Սմպատ. յարոյց ի վերայ նորայ պատեւրազմ և Սմպատ յառաւել չարութենէն ջանայր աքսորել զտէր Գրիգոր կաթողիկոս Հայոց և ոչ եզիտ պատճառս. ապա տայր սպանել զԹորոս եղբայր իւր և զՀեթումոյ զմիւս եղբօրն դաշնս եհան, և ինքն փախստական անկանէր ի Հոռոմք առ Պայանչարն և Պայանչարն կապանօք դարձոյց գնայ առ Հեթումն և նայ ոչ հատոյց նմալ չար փոխանակ չարի, և թագաւորեցոյց Հեթում զՏնդին եղբայր իւր:

Ի թվին ԶԽԷ ապստամբեաց Սուլամիշն և Եսպան զՊայանչարն, զՊիչխուրն, զԹօխուղ Տամուրն և ջանայր տիրել Հոռոմոց զոր լեալ ի Սեաստ՝ ոչ հնազանդեցան նմայ, ամբարցուցին զպարխապն և պատրաստեցան ի պատեւրազմ ընդդէմ նորա՝ ապաւինելով յԱստուած. և ի մարտի Ը աղուհացիցն առաջին կիրակէն եղբայր[ը] Սուլամիշին, Պուղաղուչին, եկեալ ի վերայ Սեաստ և զաւուրս Խ պատերազմէր ընդ քաղաքն, մինչև յաւագ ուրբաթի օրն, զոր և յե-

տոյ ինքն եկեալ բազում զօրօք և ազգի ազգի հնարիւք և ունդուք և ոչ կարացին յաղթել քաղաքին, զի Աստուած փրկեաց զքաղաքն. և գնացեալ ի դաշտն Ախշարին⁴⁸ և Կոտորեցան ի Բաշխկերտէն և ի Չօպանէն և ինքն փախեալ յԵգիպտոս:

Ի թվին ԶԽԸ Սուլտանն Մարայ Լաչին եկն բազում զօրօք յաշխարհն Կիլիկեցոց և բազում աւերումն գործեաց և անթիւ յամուրս բերդիցն մեռան ի սովոյ և ի ջրոյ: Ի սոյն ամի նստաւ յաթոռ սուլտանն Ալատինն ի Հոռոմք. ի սոյն ամի ի սուրբ Յակոբին պահուցն եկն Նօխա խանն ի վերայ քաղաքին Սուրղաթայ և գերեաց զամենեւեան և ի սաստկութենէ ձեան և ցրտոյն մեռան ոգիք աւելի քան զԺենի: Ի սոյն ամի ըմբռնեաց Հեթում թագաւոր Հայոց զՏնդինն, հրամանաւ իշխանացան:

Ի թվին ԶԽԹ եկն Սուլամիշն ի Շամէն ՌՄ մարզով, զոր հասեալ թագաւոր Հայոց Հեթում ի վերայ և զգօրսն կատարեաց և զինքն ըմբռնեալ ետ տանել առ Խազանն և անդ սպանին: Ի սոյն ամի հանին նոր դրամ յաշխարհին Հոռոմոց՝ յանուն Խազանին և զսուլտանի դրամն խափանեցին:

Ի սոյն ամի եմուտ Խազանն բազում զօրօք յաշխարհն Մարայ և բազում աւերումն գործեաց և դարձաւ յաթոռ իւր:

Ի թվին ԶԽԹ դարձեալ եմուտ Խազանն բազում զօրօք ի Մար և գլխաւորք էին գհետ նորա Շահնշահն ի Վրաց Կօկաթայն, սուլթան Մուլայն, Չօպանն. և բազում աւարս և գերիս առեալ տարաւ և չոգաւ յաթոռ իւր: Ի սոյն ամի եղև սով սաստիկ յաշխարհն Հոռոմոց ևս առաւել ի Սեաստ...:

* ԱՅ 2174-ում ընդհատվում է ժամանակագրութիւնը. հետագա տեքստը շարադրում ենք ըստ ԱՅ 3425 ձեռագրի:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Մովսես Բ. Կարողիկոս Յեզվարդեցի.—574—604 թ. թ.: Մովսես Յեզվարդեցու անվան հետ և կապված Հայոց տոմարի և Հայոց թվականության կարգավորման խնդիրը: Սրա ժամանակ ճշտվում է տոմարը, և Անդրիաս Բյուզանդացու 200-ամյակի սպառման պատճառով սկիզբ է դրվում առանձին Հայոց թվականությանը:

² Խոսրով Ա. Նուշիրվան — թագավոր Սասանյան Պարսկաստանի, 531—579 թ. թ.:

³ Յուսիանոս կամ Յուսիկոս.—Բյուզանդական կայսր (565—578), տաբեզիլը շփոթում է և Յուստինոսին է վերագրում Ս. Սոփիայի յեկեղեցու կառուցումը, այդ յեկեղեցին կառուցել է տվել Յուստինոսի նախորդ Յուստինիանոս կայսրը (527—565):

^{3ա} Հայոց թվագրության սկիզբը վոչ թե ՇԾԴ (554) այլ ՇԾԲ (552) թվականն է: Այստեղ հավանաբար սխալ արձագրություն արդյունք է, տաբեզիլը եջ 17-ում արդեն ճիշտ է նշում հայկ. տաբեզր. սկիզբը ՇԾԲ (552) թվականը:

⁴ Անդրեաս Բյուզանդացի.— սա նիկիական ժողովի վորոշմամբ կազմեց մի տոմար զատիկը ճշտելու համար: Հաշվելով 353 թվից՝ նա կազմեց 200-ամյա մի շրջան, վորով և կարգավորվեց քրիստոնյաների զատիկը: Այս 200-ամյա ցուցակն ավարտվեց 552 թ., ըստ վորում դատական հաշիվները չեյին համընկնում Անդրեասյան հաշիվներին: Թեև այս շփոթությունը վերաբերում էր ընդհանրապես քրիստոնեական բոլոր յեկեղեցիներին, սակայն Մովսես կաթողիկոսը Հայկական նոր թվագրություն է սահմանում և այդ Հայոց թվագրությունը սկիզբ է առնում սույն Անդրեասյան ցուցակի սպառումից. այսինքն՝ 551/2 թվականից...

⁵ «Սասանյանն ազգն Պարսից».—ակնարկում է Սասանյանների ղինաստիան:

⁶ Մադիամ.—ըստ յերեույթին Մադինա, վոր ծննդավայրն է Մուհամմեդի, ուստի և մահմեդականների ուխտատեղին: Հիմք չկա Մադիամը նույնացնելու Մադիանի հետ:

⁷ Կեղաւր.—կեղաբացիների նախահայրը, ըստ ավանդության, յե-

ղել է Իսմայիլը, վորը ծնվել է Աբրահամի և վերջինիս աղախին Հագարի կենակցությունից: Ըստ այսմ՝ կեղաբացիները հանդիսանալով արաբական ցեղերից մեկը՝ ապրում էյին արաբական անապատում, նաբաթացիների մոտ: Յերբեմն այս ժողովրդի անունով անապատը կոչվել է Կեղարու անապատ...:

⁸ Արիոս.—նշանավոր աղանդապետ և հիմնադիր արիոսականության: Արիոսը մերժում էր Գրիստոսի աստվածային բնությունը, նա պնդում էր, թե Գրիստոսը սոսկ մի արարած է՝ ստեղծված վաչնչից, իսկ Գրիստոսի աստվածությունը կարողությունը հետևանք է Արարչի հաղորդությանը միայն...:

Ըստ յերեույթին արիոսականությունն իր արձագանքներն ունեցել է նաև Հայաստանում:

⁹ Այստեղ ևս Սարգիս Միայնակեցի և Մահմեդի հանդիպման պատմությունը նման է Վարդան Բարձրբերդցու նկարագրածին: Հմմտ. եջ 88, 1861 թ., Մոսկվա:

¹⁰ Վրաց և Հայոց յեկեղեցիներին բաժանումը զուգահեռվել է Մովսես Յեզվարդեցու վերջին տարիներին, յերբ վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսը դահն է բարձրանում (598 թ.): Կյուրիոնը հայաստանս դնում է Վրաց բաժանման խնդիրը և իրականացնում է այն՝ հակառակ Մովսեսի տեղապահ Վրթանեսի և Աբրահամ Աղբաթանեցու նախադրուշացումներին և սպառնալիքներին:

Վրաց և Հայոց յեկեղեցիներին բաժանման մանրամասն պատմությունը տալիս է Ուխտանես պատմիչը:

¹¹ Կրիոն.—վոր է Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց, տես ծանոթ. 17:

¹² Կողոմիա.—Տաթևի շրջանում, իսկ ըստ Հռոմեական բաժանման Յերրորդ կամ Փոքր Հայքում: Կողոմիա գավառում այս անվամբ հայտնի է նաև մի քաղաք:

¹³ Նիկալոյիս.—գյուղ Կողոմիա գավառում: Աշխարհագրագետներից վրմանք նույնացնում են Շապին-Գարա-Հիսարի հետ. (տես. Բ. Պատ. Աշխարհագրություն. հատ. Ա. 326):

¹⁴ Գալլ գեո.—Յերզնկայի մոտերքում, դեպի հարավ-արևմուտք Յեփրատի մեջ թափվող գետակներից: Գալլ գետն սկիզբ է առնում Փոքր Հայքից: Հույները կոչում էյին Լիգոս=Գալլ անցնում է Բարձր Հայքի Յեկեղյաց գավառից: Այս գետը հիշվում է նաև Աղաթանգեղոսի մոտ յերկու անգամ, վորտեղ և դրվում է Յերիզավանի մոտերքը: Այժմ կոչվում է Չարտագ-սու, Չարտադի ստորոտներից բլիեյլու համար:

¹⁵ Խուժիկ յեպիսկոպոս.—վոր և Կիս: Ըստ Ուխտանեսի՝ Խուժաստանցի, իսկ ըստ մեր ժամանակագրի՝ Կողոմիա գավառի Զուտառու գյուղից: Կյուրիոն վրացու ուսուսնակիցը Նիկոպոլում. հաբել է Նեստորական աղանդին: Յեղել է նաև Կյուրիոնի դորձակեցը՝ վերջինիս Վրաց կաթողիկոս յեղած ժամանակ և սրանից ել ձեռնադրվել և յեպիսկոպոս 599 թվին:

¹⁶ Ձուսառի.—ըստ Ուխտանեսի՝ Ձուսառիմա (Բ. 3.): Թե՛ Ուխտանեսը և Թե՛ ժամանակագիրը դնում են Նիկոպոլի մոտ:

¹⁷ Վրթաճեն Քերթազ.—տեղապահ Մովսես Յեղվարդեցու՝ յերբ վերջինս հասել էր խորին ծերության, այն է՝ 581 թվին: Մովսեսի մահից հետո վորոշ յեպիսկոպոսներից առաջադրվել է հայրապետության թեկնածու, սակայն Սմբատ Մարզպանի միջնորդությամբ կաթողիկոս է ուժգում Աբրահամ Աղբաթանեցին, վորի ժամանակ ևս Վրթանեսը մնում է տեղապահ աթոռակալ: Վրթանեսը մինն է այն պատգամավորներից, վորոնց 597 թ. Աղբաթանեցին ուղարկում է Կ. Պոլիս ներկա լինելու Մորիկ կայսեր հրամանով գումարված կրոնական ժողովին, վորտեղ պետք է քննվել Կյուրերոնի բողոքը, վոր տրված էր Մորիկին՝ Աբրահամ Աղբաթանեցու առ Կյուրերոնն արված նզովքի կապակցությամբ:

Վրթանեսը, ինչպես և մեկ ուրիշ հայ պատգամավոր՝ Գրիգոր Վարդապետը, դեմ են քվեարկում հելլալ ժողովի վորոշումներին, վորոնք բղկում էին Բաղկեդոնական դավանանքի վորոշ:

¹⁸ Աբրահամ Աղբաթանեցի.—կաթողիկոս 607—615 թ. թ. և հաջորդը Մովսես Յեղվարդեցու:

¹⁹ Յեգր կաթողիկոս.—(Փառաժնակերտացի)—630—641. Բաղկեդոնականությանը համակրող կաթողիկոսներից թերևս ամենաակաճաղալիքը, վորի համար էլ դատապարտվել է հայ պատմիչների կողմից (Սեբեոս և յետինները): Սակայն Յեգրը Վարադաբերոցի ընտրելին ու գործիքն էր:

²⁰ Խառնեայն զորավար.—մոռենամ Շահրվարադ պարսից զորավարը, վորին ազանդությունը վերագրում է խաչափայտի տեղափոխությանը Յերուսաղեմից:

^{20ա} Կայնո Բաղաթ կամ Կայնոպոլիս.—հնում նաև այդպես են անվանել Վաղարշապատ քաղաքը. տարեգրի հիշատակած ժողովը Վաղարշապատում չի յեղել, յեթե արտագրողները (գրիչները) արտագրելու ժամանակ սխալմամբ Կարնո քաղաքի փոխառեն չեն գրել Կայնո քաղաք, ապա տարեգիրը շփոթում է հիշատակված ժողովի վայրը. այդ ժողովը յեղել է Կարնո քաղաքում:

²¹ Յոհանն Մայրապետեցի կամ Մայրավանեցի.—վորը կարգված էր Դվինի մայր յեկեղեցու փակակալ՝ Յեզրի կողմից, յերբ վերջինս գնաց Հերակլ կայսեր հրավերով ներկա լինելու Կարնո ժողովին, վորտեղ և համաձայնվեց ընդունել Բաղկեդոնականությունը: Այդ իսկ պատճառով վերադարձին Յոհանն Մայրապետեցին չդիմավորեց Յեզրին: Վերջինս իր մոտ կանչելով Յոհաննի՝ ապտակում և վռնդում է յեկեղեցուց, վորից հետո Յոհանն քաշվեց Մայրո վանքը, և վորի համար Յեզրը Մայրո վանքը հեզնաբար կոչեց Մայրոգոմ. իսկ այնուհետև Յոհանն ստացավ Մայրապետեցի անարգական մականունը:

1912 թ. Կարապետ Տ.—Մկրտչյանը «Շողակաթ»-ում ապացուցեց,

վոր Մանդականուն վերագրված մի քանի գլխավոր ճառերը Մայրապետեցու գրչից են յեղել, վորոնց մասին արդեն հիշատակություն կար պատմիչների մոտ:

²² Յոհանն Ոսնեցի.—կաթողիկոս 717—728 թ. թ.: Լուովա շրջանի Ոսնե գյուղից: Հայտնի է նաև Խմաստաբե մականունով: Աշակերտել է Թեոդորոս Բաթնափորին: Ոսնեցու՝ Դամասկոս գնալու և Ոսմարի հետ ունեցած տեսակցության մասին խոսում են մեր պատմիչներից նաև Դրասխանակերտցին, Կիրակոսը և Բարձրերդցին:

Ոսմարին կատարած իր հելլալ այցելության ժամանակ կարողացավ ձեռք բերել վորոշ արտոնություններ յեկեղեցականների համար:

²³ Սուլեյման.—խալիֆ Դամասկոսի Ոսմայան տան (715—717): Դարբանդի պարսպի քանդման ու վերականգնման մասին պատմում է նաև Ղևոնդը, վորից անշուշտ ոգտվել են հետագա պատմիչները: Սակայն Ղևոնդի մոտ այդ արշավանքի ղեկավար զորավարն է Մալիմը, և վրչ թե ինքը Սուլեյման խալիֆը: Ըստ Ղևոնդի՝ Մալիմի այս արշավանքը տեղի է ունեցել Սուլեյման Ալղլ-Մելիքի խալիֆայության 2-րդ տարին:

²⁴ Մարկիոն (Քրեակացի) կամ Մարկիանոս.—Բյուզանդիոնի կայսր 451—457 թ. թ.:

²⁵ Ամմար կամ Ոմար.—ամիրապետ Դամասկոսի (717—720 թ. թ.): Մրան է այցելել Յոհանն Ոսնեցին, վորից և ձեռք է բերել ժամանակագրի հիշած մի քանի արտոնություններ, և վոր այդ առթիվ հիշատակություն ունեն նաև ժամանակակից և հետագա մյուս հայ մատենագիրները:

²⁶ Կոզեռն, Հովհաննես.—Տարոնացի, 11-րդ դարի խոշոր հայ գիտնականներից մեկը: Ժամանակակիցները Կոզեռնի մասին խոսում են գովեստով. այսպես՝ Ուռհայեցին «այդ ճգնադճեաց և բանիբուն հոետոր» է անվանում կամ՝ «տկար բանին և մեծ գիտութեամբ բացայայտեղ զգիտութիւն զբոց»: Սուլեյմանի գովեստներ ունի Կոզեռնի հասցեյին նաև Արևտակես Լաստիվերտցին: Հիշատակություններ կան, վոր Կոզեռնը գրել է Տոմարի մեկնություն և մի ուրիշ տոմարական աշխատություն, Անտախա Վաղարշակերտցու խնդրանքով. Կոզեռնի անունով հիշվում է նաև պատմական մի գրվածք, վոր դեռ անհայտ է: Մեզ հասած գործերի մեջ ամենից ամբողջականն է «Տեսիլը»:

²⁷ Կալոնպապաս յեվ Պիզաւա.—այս անունները տեղը դեռևս ճշտորեն պարզված չեն, սակայն յենթադրվում է լինել Կեսարիայի նահանգում, ուր գտնվում էյին Գաղիկ Կարսեցուն արված Մամնդավ և Խալարտանք կավածները:

²⁸ Ամբասյե.—պետք է լինի Շամշոյտե անվան աղավաղումը, վորը ցույց են տալիս Կիրակոսը և մյուս պատմիչները:

²⁹ Իզիմավան սուլթան.—գուցե աղավաղումն է Ղլիճ Աբալանի, վորը Իկոնիայի սուլթան էր ԺԲ դարում: Սա ընդհարումներ է ունեցել

վոչ միայն խաչակիրները, այլև Կիլիկյան հայերի նորակազմ իշխան-նության հետ, յերբ իշխում եր Թորոս իշխանը, վորից ծանր պարտություն կրեց 1152 թվին:

³⁰ Հերմոնի դաւս.—կոչվել է Հերմոն լեռան անունով, վորը մասն է կազմում Անդի—Լիբանանի լեռնագոտու: Այդ գագաթը կարծւում է լինել այժմյան ձեպել-եջ Շեյխ, վորը Ասորիքի ամենաբարձր գագաթն է, ծովից մոտ 3300 մետր բարձրությամբ:

³¹ Դապեքական խել.—Չաքարյան տոհմի ծագման այս «վեր-սիան» նոր է, և մինչև այժմ բանասիրությանը հայտնի է յերկու ցուց-մունք. «Բաբերական խել» (Կիրակոս) և «Բաբելական խել» (Առաքել) Ուսումնասիրողներից վոմանք համարելով Առաքելի ցուցմունքը Կիրա-կոսի «Բաբերական» բառի աղավաղումն՝ կարծում են, վոր Չաքարյան-նեքը այնպես, ինչպես բառացի ասում է Կիրակոսը, ունեն քրդական ծագում,—«Որ հատուածեալ ի Բրդաց ի բաբերական խելն...» (Գլ. Բ.)

Միանգամայն հակառակ կարծիք է հայտնել Ա. Շահնազարյանը: Չաքարյաններին նվիրած իր ուսումնասիրության մեջ (տես «Շոդա-կաթ»), ցույց տալով, վոր այս տոհմի նախնիքը գաղթել են Հայաստան Դիջազեանից և կապ չունեն քրդերի հետ: Այստեղ չվիճարկելով Չա-քարյանների ցեղական ծագման խնդիրը՝ կապեալցենք միայն, վոր մեր ժամանակագրի ցուցմունքը մոտավորապես ճշտում է Չաքարյան տան ներգաղթի ուղղութիւնը, հաստատում է Ա. Շահնազարյանի տեսու-թյունը:

³² Այստեղ ակնարկում է Սպասարյանների կողմից Խլաթի պա-շարման դեպքը, յերբ Իվանեն գերի է ընկնում Եյուբյանների ձեռքը՝ քաղաքի բերդի շուրջը կատարած պտույտի ժամանակ:

³³ Զաւրի տանանց.—անտարակույս պետք է լինի «Զաւրը Տաճկաց» քանի վոր Կովկասյան հին ժողովուրդների ցանկում չենք հանդիպում այդ անվան: Սա գրչադրական սխալմունք է, վոր ուղղելի է Կերակոսի միջոցով (տես՝ Կիրակոս, Գլ. Թ.):

³⁵ Կոսաւ.—նույնպես գրչադրական աղավաղումն է կովկաս ան-վան:

³⁵ Դագ լեռ.—Դուգարքի Կոզրափոր գավառի Դագայ գաղտում: Համանուն վայրում նշանավոր է Դագայ բերդը, վորտեղ պատմական տարբեր ժամանակներում իշխել են Աղվանից թագավորները: Դագ լեռն ու Դագայ գաղտը կազմել են Աղվանքի մի մասը:

³⁶ Սոխկոսար.—համանաբար Տալքի Կոսր կամ Կոսր գավառն է, վոր գտնվում է Դերջանի և Յեկեղյաց գավառների միջև: Այս գավառից է անցնում Յեփրատի արևելյան ճյուղը, վորտեղ շինված կամարձը կոչվում է գավառի անունով.—Քուղղուր-Քոփրի: Ներկայումս Կոսր գավառում կա համանուն գյուղ:

³⁷ Մեր մյուս մատենագրների մոտ չկա այս տեղեկությունը: Մինչև այժմ հայտնի էր Հեթումի՝ միայն Մանկու դանի մոտ կատա-րած այցելության մասին: Յեթն այստեղ չկա Կատմական տեղեկու-թյունների շփոթութիւն, ապա Հեթումի այս այցելության նշանակու-թյունը խիստ մեծանում է և նոր լույս սփռում հայ-մոնղոլական հարաբերութիւնների վրա:

³⁸ Վարդանի և Հուլաւույի հանդիպման և նրանց միջև յեղած խոսակցության մանրամասնութիւնները տես Վարդան Բարձրբերդցու պատմության, էջ 204—212, 1861 թ., Մոսկվա:

³⁹ Խոսող հավերի կոտորածի պատճառների մասին բացատրու-թյուն չի տրված, վորը պետք է լիներ չար զիպաց նախագուշակ: Հե-տաքերի է այն, վոր Խոսող հավերի «պաշտամունքը» մինչև այժմ էլ պահպանված է արեւելքում:

⁴⁰ Ալլախբայ.—պետք է լինի Ալլախան կամ Ալլախթան. քաղաք է համանուն գավառում՝ Մարաշի հյուսիս-արևելյան կողմը: Քաղաքը շինված է Բյուրա կոչված լեռան ստորոտում: Չահան գետը բղխելով մերձակա արևմտյան լեռներից և քաղաքի մոտ յերկուսի բանժանվե-լով՝ իր մեջ է առնում Ալլախթանը և հետո նորից միանում: Ալլախթա-նը մոտ է Կիլիկիային և հաճախ գտնվել է հայ իշխանների ձեռքին:

⁴¹ Գեբեաւրկ.—Հավանորեն Կոմենեյան Մանկելի 2-րդ վորդի Գե-վորգն է, վորը պետք է դա՛ր բարձրացած լիներ իր ավագ յեղոր՝ Անդ-րանիկու 2-ից հետո, և վորոնց յերկուսի թագավորության տարիները պետք է լինեն 1263—1280 թ.թ.:

⁴² Սամ. Անեցու շարունակողի մոտ «Պապառադին» (էջ 162), վոր պետք է լինի «Պապառաւադին»:

⁴³ Քայիթուն լեռան մասին մեզ ծանոթ հայկական աղբյուրնե-րում չենք գտել վորեւէ հիշատակութիւն. ժամանակագրի սեղմ վոճը հնար չի տալիս մոտավորապես վորոշելու: Ալիշանը իր «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց»-ի մեջ (§ 6), «Վրահայոց լեռանց» շարքում հիշում է Քայիթուն լեռները անունը, նույնացնելով Կանկաւրի հետ, վորոնք գտնու-վում են Գուգարքում: Յենթադրում ենք, վոր հենց Քայիթուն-Կանկաւր լեռներն են Քայիթուն լեռը:

⁴⁴ Լեռնի այցելութիւնն Արղուն դանին տեղի յե ունեցել 1287 թ. իր մահից քիչ առաջ. իսկ այդ ժամանակ Իկոնիայի «Հոռոմոց» սելջուկ-ների գահի վրա յերևում է վոմն Մայսուտ 2-րդ (սպանված 1309 թվին), վոր և համարվում է վերջինը, և վորի ժամանակ սելջուկյան այդ դի-նաստիան դառել էր Ելայանութիւն հարկատու մի փոքրիկ իշխանութիւն: Անկաակած Լեռն Գ-ի այցելության ներկա յեղողն «Հոռոմոց» Սուլտանն այս Մայսուտ 2-րդն է:

⁴⁵ Զաւու կամ Զաւա.—գլուղ Սեբաստիայի մոտ, 12 ժամ հեռու դեպի արևելք, այժմ էլ կոչվում է նույն անվամբ:

⁴⁶ Պենետսնին.—Պեննի գլուզաքաղաքը Անթապի մոտ, դեպի հյուսիս-արևմուտք 2 որվա ճանապարհ հեռու Գյուլի միջով անցնում է Մալբուն գետը, հարուստ է պողատու և խաղողի այգիներով ու անտառներով:

⁴⁷ Կաւք կամ Կոկ.—պետք է լինի գավառ կամ քաղաք Կիլիկիայում՝ Ջահան գետի սկունքների մոտ, Հաճընից հյուսիս Բոշ-տաղի շրջանում (տես «Միսական», 180):

⁴⁸ Ախաւ, այլ կերպ Աշխաւ, ուղիղ ձևը պետք է լինի Ազաւ (Սպիտակ քաղաք), կա նաև Ախաւ-ովասի Ազաւի շուրջ, գտնվում է Յերզնկայի մոտ ընկած դաշտավայրի արևելյան կողմը, հիշում է նաև Թովմա Մեծոփեցին:

ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆԵՐԱՆ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ	Երևան	1900	10
Մեծ Բրիտանիա	Երևան	1900	10
Ֆրանսիա	Երևան	1900	10
Գերմանիա	Երևան	1900	10

ԳԻՆԸ Յ ՈՌԻՔ.

12,299